

100 Jaar orthopedagogiek en (speciaal) onderwijs

SAMENVATTING

Het huidige speciaal en speciaal basisonderwijs heeft een overzichtelijke indeling gekregen met de Wet op de ExpertiseCentra en de Wet op het Primair Onderwijs. Dit onderwijs heeft een lange ontstaansgeschiedenis. Vooral particuliere initiatieven domineerden bij de zorg aan gehandicapten. Begin twintigste eeuw ontstonden de eerste scholen voor speciaal, toen buitengewoon, onderwijs. Er werden door de pioniers ook initiatieven ontplooid om kennis te verspreiden onder andere door middel van 'cursussen'. Zo ontstond in 1909 het eerste tijdschrift onder de naam 'Tijdschrift der Vereniging van Onderwijzers en Artsen, werkzaam aan Inrichtingen voor Onderwijs aan achterlijke en zenuwzwakke kinderen'. Uit de inmiddels 100 jaargangen is een ruime selectie gemaakt om een overzicht te geven van de ontwikkeling en groei van het speciaal onderwijs en de voortgang van de orthopedagogiek. Deze artikelen zijn ingebed in een nieuwe website '100 jaar orthopedagogiek'¹. Op deze website passeren tevens de wetten en regelgevingen, ontwikkelingen in de orthopedagogiek en maatschappelijke 'gebeurtenissen'. De lezers worden uitgenodigd om voor deze nieuwe website materiaal in te sturen.

1 Ontstaan

De twintigste eeuw wordt wel 'de eeuw van het kind' genoemd. De reden daartoe is duidelijk. Tot de twintigste eeuw werden kinderen over het algemeen als jongvolwassenen gezien. Dat veranderde sterk bij de invoering van de leerplichtwet (1901). De liberalen Thorbecke (1848, grondwetsherziening²) en Van Houten (1874, kindernetwet³) ontwierpen in de

negentiende eeuw een kader waarbinnen leerplicht mogelijk werd. Tot die tijd was er sprake van 'kloosterscholen' en huisonderwijs voor de 'gegoede burgerij' (Stilma, 2010). Voor kinderen met een beperking waren de voorzieningen sporadisch aanwezig. In de negentiende eeuw waren het vooral geestelijken die initiatieven ontplooiden. Bekend zijn onder anderen ds. Guyot (Guyot, Groningen), ds. Van den Bergh (Ermelo, 's Heeren Loo⁴) en het initiatief van ds. Van Koetsveld om een school voor zwakzinnigen in Den Haag te stichten. In het Paedagogisch Woordenboek (Zernike, 1905) komen ze hoofdstukken tegen met betrekking tot 'doofstommen', 'het blindenonderwijs', 'achterlijke kinderen', 'kindergebreken' en 'kinderstudie'. Deze hoofdstukken geven een goed inzicht over de kennis rond het begin van de twintigste eeuw. Zo kennen we nu de Nederlandse GebarenTaal als een levende taal en onderdeel van een eigen dovencultuur. In Zernike wordt, sprekend over het Groninger instituut, verhaald over de noodzaak om de gesproken taal te leren: 'Het onderwijs wordt gegeven volgens de zuivere spreekmethode, waarbij de teekentaal en het handalfabet geheel zijn buitengesloten' (Zernike, p. 241). De hiervoor genoemde hoofdstukken markeren het begin van de ontwikkelingen in de twintigste eeuw in Nederland. Dat is dan ook de reden dat we deze hoofdstukken hebben opgenomen in de schatkamer van het Tijdschrift voor Orthopedagogiek en op de nieuwe website '100 jaar orthopedagogiek'.

Als we de geïsoleerde poging van Van Koetsveld in 1855 buiten beschouwing laten, dan komt in 1896 het eerste dagonderwijs voor zwakzinnige kinderen tot stand. In Rotterdam werden hiervoor twee klassen aan een gewone lagere school gekoppeld. Köhler was de initiatiefnemer. Amsterdam volgde in 1898 met een eerste zelfstandige 'school voor achterlijke kinderen'. Deze naam 'achterlijk' werd gebruikelijk omdat het voornaamste indicatiecriterium was dat de leerlingen enkele jaren 'achter' liepen in de schoolse leerstof (Schreuder, 1911, p. 22)⁵. Weer was het Köhler die het initiatief nam om periodiek ervaringen uit te wisselen en nieuwe leerkrachten een 'cursus' aan te bieden. Doordat de 'school voor achterlijke kinderen' al snel een negatieve connotatie kreeg werden andere namen voorgesteld. In 1908 werd de aanduiding van deze scholen veranderd in 'School voor Buitengewoon Onderwijs'. Dit 'uit piëteit jegens de arme misdeelden en nog meer jegens hunner ouders' (Van Liefland, 1959, p. 23). De aanduiding 'school voor Buitengewoon Onderwijs' is men later gaan gebruiken voor alle typen scholen voor gehandicapte kinderen. Opnieuw was het Köhler die samen met Vos, Schreuder en Wijsman de 'Vereniging van Onderwijzers en Artsen, werkzaam aan inrichtingen voor onderwijs aan achterlijke en zenuwzwakke kinderen' oprichtte. Deze vereniging besloot in 1909 een tijdschrift uit te geven. Dat tijdschrift is de verre voorganger van het huidige Tijdschrift voor Orthopedagogiek. De redactie schrijft in het eerste nummer: 'Het zal komen in de handen van onderwijzers en artsen. Wat de eene groep van lezers in hooge mate belangwekkend zal vinden, zal de andere wellicht in mindere mate interesseren. Moge de inhoud over het algemeen echter van dien aard zijn, dat allen met belangstelling ervan kennis nemen' (1909, p. 2). Het buitengewoon onderwijs kristalliseert zich in de eerste helft van de twintigste eeuw uit tot een gedifferentieerd netwerk

van vele typen buitengewoon onderwijs. Aanvankelijk werden alleen de zwakzinnigen tot het buitengewoon lager onderwijs gerekend. In het allereerste onderwijsverslag van 1921 merkte de inspecteur op dat: 'de overige onderwijsinrichtingen als de scholen voor doofstommen, blinden, slechthorenden, ziekelijken, mismaakten en psychopathen, de scholen verbonden aan particuliere opvoedingsgestichten en de scholen voor schipperskinderen in het afgelopen jaar nog niet tot de inspectie van het buitengewoon onderwijs hebben behoord' (Van Voorthuysen, 1922, p. 152).

Deze vereniging besloot in 1909 een tijdschrift uit te geven. Dat tijdschrift is de verre voorganger van het huidige Tijdschrift voor Orthopedagogiek

Bij Koninklijk Besluit van 1923 werden per 1 januari 1924 ook de scholen voor doofstommen, blinden en slechthorende kinderen tot het buitengewoon onderwijs gerekend. 'Deze wettelijke regeling stond niet toe dat aan scholen voor gewoon lager onderwijs klassen werden verbonden voor doofstomme, blinde, zwakzinnige of slechthorende kinderen. De gehandicapte jeugd kon slechts in afzonderlijke scholen worden onderwezen en dit beginsel is tot op de huidige dag gehandhaafd' (Vlietstra, 1966, p. 266). In 1931 werden de scholen voor lichamelijke gebrekkigen en de scholen voor psychopathen bij de inspectie voor het buitengewoon lager onderwijs ingedeeld.

In 1937 werden de scholen voor epileptici hieraan toegevoegd. Het Koninklijk Besluit van 1949 bracht het aantal soorten op twaalf.

De artikelen in het 'Tijdschrift der Vereniging van Onderwijzers en Artsen, werkzaam aan inrichtingen voor Onderwijs aan achterlijke en zenuwzwakke kinderen' richtten zich in de eerste jaren vooral op de in de titel genoemde doelgroep 'achterlijken'. Na de naamswijziging in 1920 in 'Tijdschrift voor Buitengewoon onderwijs' worden ook vanuit de verschillende sectoren van het buitengewoon onderwijs artikelen gepubliceerd:

'Rekken'
(Van Voorthuijsen, 1928)
'Motorische spreekvoorstellingen en het stotteren in verband met voorstellingstypen'
(Van Dantzig, 1930)
'Onderwijs aan slechtzienden'
(Schreuder, 1933)
'Indicaties voor de opname van kinderen in een inrichting voor lichamelijk gebrekkigen'
(Beijnum, 1934)
'Onderwijs aan psychopathen'
(Bloois, 1935)
'In en om de eerste klas voor ernstig spraakgebrekkige kinderen'
(Evertse, 1936)
'Onderwijs aan zwakzienden'
(Oost, 1941)
'Het slechthorende kind op de lagere school'
(Visser, 1948)

Het aantal scholen en typen buitengewoon onderwijs nam sterk toe. En die scholen hadden een specifieke taak die de inspecteur in zijn jaarverslag verwoordde als: 'De school voor misdeelde kinderen moet meer doen dan alleen een zekere hoeveelheid kennis aanbrengen en een zekere hoeveelheid vaardigheid aanleren. Haar taak is samen te vatten in drie woorden: behandeling, opvoeding en opleiding' (Van Voorthuijsen, 1934,

p. 77). Het is een krachtig geschreven onderwijsverslag waarin vervolgens de drie begrippen behandeling, opvoeding en opleiding worden toegelicht.⁶

De leerkrachten in het buitengewoon onderwijs onderscheidden zich doordat zij 'oog krijgen voor het geval', kenmerkend is de bijzonderheid van ieder kind op zichzelf: 'Zo heeft men zich steeds de vraag voor te leggen: wat moet er met dit kind, met deze aanleg op dit oogenblik en onder deze omstandigheden gebeuren?' (Idem, p. 78).

In de loop der jaren nam het aantal scholen voor zwakzinnigen sterk af. Was het in 1949 nog 90% van de scholen die voor deze kinderen bestemd was, in 1967 was het aantal scholen voor zwakzinnigen gedaald tot nog geen 60% van het totaal. Vanaf 1949 vielen de scholen voor kinderen met leer- en opvoedingsmoeilikheden onder de inspectie buitengewoon lager onderwijs. Vooral dit type maakte een sterke groei door.

Midden vorige eeuw telde het buitengewoon onderwijs nog geen 50.000 leerlingen. Aan het eind van de eeuw was dat aantal opgelopen tot boven de 100.000. In het schooljaar 2007/2008 is het aantal leerlingen dat gebruik maakt van deze speciale voorzieningen opgelopen tot boven de 110.000. Verschillende malen werd gewezen op het gevaar van de toenemende differentiatie en de zelfstandige positie van de scholen. Vlietstra sprak destijds al de vrees uit dat men te scherp gaat onderscheiden, wat door de vooropgestelde exclusiviteit tot gevolgen kan leiden die niet dadelijk te overzien zijn. 'Wat eenmaal door wettelijke bepalingen in soorten is uiteengevallen, gaat zijn eigen weg, want ieder soort heeft zijn eigen hoofdstuk in de wettelijke bepalingen en zoekt zijn eigen status' (Vlietstra in Van Weelden, 1976, p. 230). Het stelsel groeide in de tweede helft van de vorige eeuw zozeer uit, dat er ook binnen het departement nagedacht moest worden over continuering van het stelsel.

Van Kemenade, destijds minister van onderwijs en wetenschappen, merkte in een notitie op: 'De huidige indeling in soorten buitengewoon onderwijs is vooral historisch bepaald en slechts gebaseerd op medische overwegingen. In een bepaalde periode ontstond belangstelling voor de hulpverlening aan bepaalde categorieën kinderen, bij wie deze hulpverlening vooral uit medisch oogpunt werd gezien' (Nota Speciaal Onderwijs, 1977, p. 16). Dat de indeling op medische criteria zou berusten, noemt Van Weelden echter een 'oud misverstand'.

Integendeel, hij is van mening dat bij de indeling van de scholen voor buitengewoon onderwijs eerder gesproken kan worden van gelegaliseerde opportune principia van hulpverlening dan van een op medische classificatie berustende indeling. Het is zo, volgens Van Weelden, dat het buitengewoon onderwijs uitdijde, doordat de wetgever de historisch gegroeide verschillende vormen van hulpverlening aan gehandicapte kinderen achteraf bekrachtigde (Van Weelden, 1976). Talrijke nota's werden in de jaren zeventig geschreven.⁷ Naar aanleiding hiervan vonden discussies plaats en werden reacties geschreven. De hoogleraren Doornbos en Stevens kregen in de jaren tachtig de opdracht van het ministerie om de groei (en de achtergronden daarvan) te analyseren. Een doortimmerde rapportage volgde (Doornbos & Stevens, 1987).

De artikelen over de laatste 100 jaar kennen een aantal terugkerende thema's

De discussies, verder gestimuleerd door de vele adviezen van de ARBO⁸, leidden in de jaren negentig tot het beleid 'Weer

Samen Naar School' (WSNS). Een deel van het speciaal onderwijs werd ondergebracht in de wet op het basisonderwijs onder de naam (speciaal) basisonderwijs. De andere typen kwamen te vallen onder de Wet op de ExpertiseCentra (WEC). Het, volgens velen, weinig succesvolle WSNS-beleid van de jaren negentig is opgevolgd door het breed gedragen overheidsbeleid 'Passend Onderwijs'. Kwamen de WSNS-gelden te weinig bij de leerling terecht en bleef het te veel steken in het management en de coördinatie, dit nieuwe beleid 'Passend Onderwijs' legt nog meer dan voorheen de nadruk op 'onderwijs op maat' door het centraal stellen van de onderwijsbehoefte van de leerling, het versterken van de verantwoordelijkheid van de schoolbesturen voor het realiseren van dit onderwijs en een grotere zeggenschap van de ouders. Het nieuwe beleid 'Passend Onderwijs' heeft grote consequenties voor de positie van de REC-scholen, onder meer door het wegnemen van de financiering van de ambulante begeleiding. Vanwege de voorgenomen grote bezuinigingen van minimaal 300 miljoen door het kabinet Rutte is niet duidelijk of realisering van de maatschappelijk breed gedragen doelstellingen van 'Passend Onderwijs' nog haalbaar blijven.

De artikelen⁹ over de laatste 100 jaar kennen enkele terugkerende thema's:

Diagnostiek

Een fraai inzicht wordt gegeven door onder meer de volgende artikelen:

'Binet's verstandsschaal toegepast bij zwakzinnigen'.

(Schreuder, 1911)

'Verstandsmetingen bij achterlijken'

(Herderschêe, 1913)

'Is de methode Binet-Simon nog houdbaar?'

(Swanenburg-deVeije, 1935)

'De schaal van Binet-Simon en andere intelligentietests'

(Wiersma, 1949)

'Over de differentiatie tussen debilitas mentis en zwakbegaafdheid'
(Hart de Ruyter, 1949)
'Welke norm moet ten grondslag liggen aan plaatsing op een imbecillenschool?'
(Van Liefland, 1950)

In de eerste decennia was de geconstateerde achterstand bij het schoolse leren van belang. Deze constatering waren nog weinig systematisch. Daar komt in de jaren dertig verandering in. In 1933 werden er 'enige voorschriften gegeven, waaraan het medisch-paedagogisch onderzoek van candidaat-leerlingen moet voldoen' (Van Voorthuijsen, 1935, p. 40). Hiernaast komt er diagnostiek tot stand met betrekking tot de meer schoolse vakken.

Met de verbeterde en meer verfijnde onderzoekstechnieken gaat men in de loop der jaren steeds meer differentiëren. Het buitengewoon onderwijs kent in de jaren zestig 20 verschillende typen. Het diagnostisch onderzoek blijft echter hoofdzakelijk beperkt tot een etiologische categorisering. Men rangschikt het kind onder een type waarin ter zake van verschijningsvorm en etiologie een zekere eenheid bestaat. Een duidelijke afgrenzing tussen de verschillende typen is echter moeilijk te geven (o.a. Van der Wissel, 1979).

Herverdeling zou gebaseerd moeten zijn op orthopedagogische criteria (o.a. Wilmink, 1979).

Ook ontstond er een streven om de leerling zoveel mogelijk op te vangen binnen een reguliere setting, de school in de leefomgeving. Zorgverbreding zou daartoe een goede sleutel kunnen vormen. En zo ontstaat er een beweging van segregatie (aparte scholen) naar inclusie (elke school breed aanbod voor iedere leerling).

(Be)handelingsstrategieën

Behandeling en opvoeding zouden binnen het buitengewoon onderwijs centraal moeten staan. Een belangrijke plaats werd daarom ingeruimd voor de

zaakvakken. Enkele artikelen uit de beginperiode die daarop betrekking hebben zijn:

'Eenige opmerkingen over het Zaakonderwijs in de eerste 3 leerjaren in scholen voor achterlijke kinderen'
(Vos, 1909)
'Betekenis van handenarbeid als vak van onderwijs voor het zwakzinnige kind'
(Broekhuijsen, 1915)

Maar ook moesten rekenen en lezen natuurlijk aandacht krijgen. Welke methode zou voor deze leerling het meest geschikt zijn? Een vraag die de afgelopen 100 jaar steeds weer naar voren komt. Op onze website zijn uit de beginjaren onder andere de volgende artikelen opgenomen:

'Psychologie en didaktiek'
(Van Houte, 1928)
'Rekenbord voor hoeveelheden'
(Bunt, 1928)
'Het aanvankelijk leesonderwijs op onze school'
(Schreuder, 1932)
'Het globale lezen en schrijven'
(Van Liefland, 1937)
'Een en ander over getalbegrip'
(Herderschêe, 1937)
'Globalisatie'
(Berck, 1937)

Stigmatisering

Van meet af aan was dit in de gesprekken met de ouders een belangrijk thema.

Dit thema zien we terug in artikelen als:

'De school voor buitengewoon onderwijs is een zegen voor het achterlijke kind'
(Schreuder, 1909)
'Samenwerking tusschen huis en school aan scholen voor achterlijken'
(Schreuder, 1910)
'Samenwerking tussen school en huis'
(Schuijt, 1931)
'Ouders - kontra B.L.O.'
(Van der Ploeg, 1932)

En nu anno 2010 kennen we de Regionale Expertise Centra die vallen onder een aparte wetgeving en we kennen de scholen voor speciaal basisonderwijs.

Nieuwe wetgeving geeft de leerling recht op een plaats in het regulier onderwijs, al dan niet met rugzak. Passend onderwijs is nu het motto. Er moet echter wel 300 miljoen op bezuinigd worden. Toch nog maar een keer de geschiedenis raadplegen waarbij we opnieuw inspecteur Van Voorthuysen citeren: 'De moeilijke tijdsomstandigheden, waaronder de wereld gebukt gaat, hebben in het afgelopen jaar sterk op de voorgrond geplaatst de maatregelen, welke ten doel hebben het aantal misdeelden onder de bevolking te verminderen' (Van Voorthuysen, 1935, p. 38). Maar hij constateert ook in die periode het volgende: 'Het buitengewoon onderwijs heeft in 1934 zijn jeugdige frisheid behouden; het is in bezit gebleven van een kern van mannen en vrouwen, die met toewijding en trouw hun taak vervullen en het wordt gedragen door de sympathie van verreweg het grootste deel der bevolking' (Van Voorthuysen, 1934, p. 200).

2 De geschiedenis toegankelijk maken

Een 100-jarige geschiedenis

We kunnen aan de hand van het tijdschrift dat onder verschillende namen door het leven ging en dat we nu al zo'n 50 jaar kennen als het Tijdschrift voor Orthopedagogiek een periode van 100 jaar verslaglegging en meningsvorming overzien. Het levert een beeld op van: het unieke van dit kind, de zoektocht naar 'onderwijs op maat'; het onderwijs speciaal voor deze leerling, de betrokkenheid en bevlogenheid van de vele leraren. Veldbetrokkenheid was wezenlijk in de afgelopen 100 jaar. En in die periode was kenmerkend voor het overheids-

beleid de voortdurende spanning tussen idealen en kosten.

Wij hopen onder andere door de nieuwe rubrieken Retro Perspectief en Wee-k-lacht de veldbetrokkenheid weer mede te initiëren.

We sluiten deze eeuw tijdschriftontwikkeling af door het ontsluiten van een deel van ons archief. Zodoende trof u in ons jubileumjaar, 2010, in iedere aflevering al een – gedeeltelijke – overdruk aan van een belangwekkend artikel uit het verleden. We wilden u graag de kennis van de pioniers en hun navolgers, de discussies die steeds weer plaatsvonden, de initiatieven die genomen werden om tot nieuwe inzichten te komen met verbeterde (be) handelingsmethoden niet onthouden. Dit initiatief zal de komende tijd uitgebouwd worden, als samenwerkingsproduct van Uitgeverij Agiel, Het Hermen J. Jacobsfonds en het Seminarium voor Orthopedagogiek door van de 100 jaar een keur aan artikelen digitaal, openbaar¹⁰ beschikbaar te stellen. Dat is een schat aan kennis, en wie de artikelen door de decennia leest zal naast af en toe glimlachen ook veel actuele discussiepunten herkennen die herleidbaar en herkenbaar zijn.

Uit dat weten zal men
inzicht kunnen krijgen
hoe het zal zijn

Ook treft u in dit nummer een tijds-overzicht aan van de periode die aan deze 100 jaar voorafgaat, gevolgd door de belangrijkste facetten van die 100 jaar. Dit overzicht zal in uitgebreide vorm ook via het web gepresenteerd worden. Graag willen we het met uw hulp voortdurend actualiseren en vooral van meer historische gegevens voorzien. Op deze wijze willen wij de canon van de orthopedagogiek gaan opstellen, waar iedere leraar

speciale leerlingenzorg en professionele orthopedagogische hulpverleners kennis van zou moeten nemen.

In de komende afleveringen zouden u in ons tijdschrift van de voortgang op de hoogte gehouden worden.

‘Men wil weten hoe het is geworden: het

proces van de menselijke beschaving. Uit dat weten zal men inzicht kunnen krijgen hoe het zal zijn. Men kijkt achterom om vooruit te zien. Zoals een automobilist in zijn achteruitkijkspiegel kijkt om verantwoord vooruit te rijden’ (Lea Dasberg, 1980, p. 5)

NOTEN

- ¹ <http://www.100jaarorthopedagogiek.nl>
- ² Zie bijvoorbeeld http://nl.wikipedia.org/wiki/Grondwetsherziening_van_1848
- ³ Zie bijvoorbeeld http://nl.wikipedia.org/wiki/Kinderwetje_van_Van_Houten
- ⁴ Zie bijvoorbeeld http://nl.wikipedia.org/wiki/%27s_Heeren_Loo
- ⁵ Over de toelating, lid 1: ‘Voor het onderzoek van leerlingen voor een school van achterlijke kinderen worden als regel toegelaten kinderen, die minstens een jaar de gewone lagere school hebben bezocht.’
- ⁶ Zie www.tijdschriftvoororthopedagogiek.nl/1934Verslag.html
- ⁷ Bijvoorbeeld het rapport van de werkgroep Lochem (1975), de nota’s van de Commissie basisschool-buitengewoon onderwijs (1974), Contouren van een toekomstig onderwijsbestel (1975), het zesde advies van de innovatie Commissie Basisschool (1977), Concept activiteitenplan Buitengewoon onderwijs (1979).
- ⁸ Adviesraad voor het Basisonderwijs, Speciaal Onderwijs en de Opleidingen
- ⁹ Alle genoemde artikelen zijn in te zien en te downloaden via de genoemde website en via de site van het Tijdschrift voor Orthopedagogiek in de ‘Schatkamer’.
- ¹⁰ Het gedigitaliseerde materiaal vanaf 2003 tot heden zal slechts voor abonnees op het tijdschrift beschikbaar komen.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Brandsma, J. (2010). Uit de koffer van Knijff. Tijdschrift voor *Orthopedagogiek*, 49, 74-80.
- Dasberg, L. (1980). *Pedagogie in de schaduw van het jaar 2000 of Hulde aan de hoop*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Doornbos, K. & Stevens, L.M. (1987). *De groei van het speciaal onderwijs*. Staatsdrukkerij: Den Haag.
- Dumont, J.J. (1976). Speciaal onderwijs en de specialisten. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 15, 97-105.
- Liefland, W.A. van (1959). *Het buitengewoon onderwijs in de zorg voor gehandicapten*. Groningen: J.B. Wolters.
- Ley, A. van der (1989). *Zorgverbreding*. Nijkerk: Intro.
- Nota speciaal onderwijs* (1977). Den Haag: ministerie OC en W.
- Rispens, J. (1973). Het buitengewoon onderwijs in de kritiek. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 12, 358-369.
- Schreuder, P.H. (1911). Het Rapport van de Staatscommissie voor de Reorganisatie van het Onderwijs en het onderwijs aan zwakzinnigen. *Tijdschrift der Vereeniging van Onderwijzers en artsen werkzaam aan inrichtingen voor Onderwijs aan achterlijke en zenuwzwakke kinderen*, 3, 21-34.
- Schreuder, P.H., Vos, G.J., Herderschêe, D. (1923). *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*. 's-Gravenhage: Haga.
- Stilma, L.C. (2010). *Van kloosterklas tot basisschool*. Baarn: ThiemeMeulenhof.
- Vlietstra, N.Y., Kingma, T. & Holl, M. (1976). *De onderwijskundige en sociale zorg voor de gehandicapte jeugd in Nederland*. Alphen aan den Rijn.
- Voorthuysen, A. van (1922). Het buitengewoon onderwijs in 1921. *Tijdschrift voor Onderwijzers en Artsen*, 3, 147-168.
- Voorthuysen, A. van (1934). Verslag van het buitengewoon onderwijs over 1931. *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*, 15, 73-102.
- Voorthuysen, A. van (1934). Verslag van het buitengewoon onderwijs over 1932. *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*, 15, 243-268.
- Voorthuysen, A. van (1935). Verslag van den toestand van het Buitengewoon Lager Onderwijs over het jaar 1933. *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*, 16, 37-61.

Weelden, J. van (1976). Het buitengewoon onderwijs als antropologisch krachtenveld. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 15, 229-246.

Wilmink, A.J. (1979). Integratie als levensopdracht in gewoon en speciaal onderwijs. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 17, 6-14.

Wissel, A. van der (1979). Integratie bereidheid met betrekking tot MLK-, LOM- en GLO-scholen. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 18, 71-84.

Zernike, C.F.A. (red.) (1905). *Paedagogisch woordenboek*. Groningen: J.B. Wolters.

INTERNET

www.100jaarorthopedagogiek.nl
www.tijdschriftvoororthopedagogiek.nl

OVER DE AUTEURS

Jan Brandsma, secretaris van het Hermen J. Jacobsfonds.
Rinus Keyman, eindredacteur van het Tijdschrift voor Orthopedagogiek.
E-mail-contactadres: 100jaar@agi-el-orthopedagogiek.nl

Schatkamer

Het wachtwoord om in te loggen in de Schatkamer luidt 'Agiel'. Hiermee kunt u alle artikelen van jaargang 2003 en 2004 raadplegen. Dit is voorbehouden aan abonnees. Wij gaan ervan uit dat u in de lijn van deze afspraak met dit materiaal zult omgaan.

Omgangskwaliteit voor orthopedagogen

Pleidooi voor een normatieve professionaliteit
TRIJNTJE ROGGEN

€ 55,-

(exclusief verzendkosten)
ISBN 978-90-77834-18-3

Uitgeverij Agiel: uitgever@agi-el.nl

 uitgeverij **agi-el**

Agiel levert vakboeken voor de hulpverlening